

УДК 378.016:811.161. 2'243'373.45:811.111
 DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.25.1.3>

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ДОРОСЛОМУ РОСІЙСЬКОМОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

TO THE PROBLEM OF LEARNING UKRAINIAN IN AN ADULT RUSSIAN-SPEAKING ENVIRONMENT DURING THE FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Данчишин Н.Р.,
 orcid.org/0000-0001-8350-9109
 кандидат філологічних наук,
 науковий співробітник

*Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою
 Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті розглянуто особливості вивчення української мови серед дорослих у воєнний час. Як показує практика, попри повномасштабну російсько-українську війну курси української мови відбуваються практично по всій Україні в очному та віддаленому (дистанційному) варіантах. Водночас у процесі навчання педагоги передусім намагаються розвивати комунікативні здібності студентів, аби ті подолали мовний бар'єр і заговорили вільно.

Діяльність розмовних клубів розглянуто як відповідь на прохання значної частини російськомовних громадян України, зокрема вимушених переселенців. З огляду на повномасштабну російсько-українську війну, проведення занять у розмовних клубах ускладнюється небезпекою для життя їхніх учасників.

Окрім просвітницької мети, розмовні клуби в цей час виконують ще й функцію психологічної допомоги учасникам, адже значна частина з них – внутрішньо переміщені особи чи емігранти. Отже, у навчальному процесі вчителі насамперед намагаються розвивати комунікативні навички учнів шляхом використання дебатів, дискусій, мозкового штурму, ігрових вправ тощо.

Мета статті – на прикладі курсів української мови, які проводяться, зокрема у форматі розмовних клубів, окреслити особливості вивчення української мови серед дорослих у воєнний час.

Як приклад успішної реалізації ідеї розмовного клубу розглядаються заняття в розмовному клубі «Говорімо українською». Два сезони цього проекту організували фахівці Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка». Перший сезон відбувався дистанційно за допомогою інтернету, другий натомість – в очному форматі у Львові.

У програмі аналізованого курсу розмовного клубу «Говорімо українською» організатори передбачили 15 уроків. Кожен із них складався із двох частин. Перша частина стосувалася тієї чи іншої побутової теми, друга – культури, історії та суспільно-політичних питань. Опанування кожною темою відбувалося в режимі діалогу, коли вчитель створював для учнів ситуацію, з якою можна зіткнутися в реальному житті чи не щодня – наприклад: розмова в крамниці, установі, школі, лікарні, на ринку тощо. Зрештою, що більше учасники вправлялися у розмовній українській мові, то впевненішими вони почувалися у спілкуванні нею.

Ключові слова: українська мова, українська мова як іноземна, українська мова для російськомовних, методика викладання української мови як іноземної, російсько-українська війна, розмовний клуб, курси української мови.

The article examines the peculiarities of learning Ukrainian language among adults in the format of a speaking club during the Russian military aggression against Ukraine. In particular, the factors that caused the growth of interest in studying or improving the level of knowledge of the Ukrainian language among the adult Russian-speaking citizens of Ukraine are outlined.

The purpose of the article is to outline the peculiarities of learning Ukrainian among adults during wartime using the example of Ukrainian language courses held, in particular in the format of speaking clubs.

In particular, according to the data of the sociological research of the Rating group conducted on March 19, 2022 among citizens of Ukraine, 83% of respondents believe that Ukrainian should be the only state language in Ukraine. Moreover, this opinion prevails in all regions of Ukraine, in all age and language strata.

Therefore, in response to the request of a large part of Russian-speaking citizens of Ukraine, including those forcibly displaced, courses on studying the Ukrainian language are being launched in various settlements of Ukraine. Moreover, the organizers work mainly on a volunteer basis.

At the same time, in view of the full-scale Russian-Ukrainian war, conducting lessons in speaking clubs is complicated by dangers for the lives of their participants. Despite this, Ukrainian courses take place practically all over Ukraine in face-to-face and remote (distance) versions (online and offline).

Along with the educational purpose, Ukrainian speaking clubs at this time also have the function of psychological help for the participants, because a large part of them are internally displaced persons or emigrants. So, in the learning process, teachers primarily try to develop students' communication skills by using debates, discussions, brainstorming, game exercises, etc.

As an example of the successful implementation of the speaking club idea, the classes in the speaking club "Let's speak Ukrainian" are considered. Two seasons of this project were organized by specialists of the International Institute of

Education, Culture and Diaspora Relations (Lviv Polytechnic National University). On the one hand, the first season took place remotely using the Internet. The second season, on the other hand, was in an intramural format in Lviv.

In the course program of the speaking club "Let's talk Ukrainian", the organizers provided 15 lessons. Each of them consisted of two parts. The first part concerned one or another everyday topic, the second part concerned culture, history and socio-political issues. Mastery of each topic took place in dialogue mode, when the teacher created for students a situation that can be encountered in real life or not every day - such as: a conversation in a store, institution, school, hospital, market, etc. In the end, the more the participants practiced their spoken Ukrainian, the more confident they felt in communicating with it.

Key words: Ukrainian language, Ukrainian as a foreign language, Ukrainian language for Russian speakers, methods of teaching Ukrainian as a foreign language, Russian-Ukrainian war, speaking club, Ukrainian language courses.

Постановка проблеми. Повномасштабна фаза російсько-української війни спричинила низку першочергових викликів, відповідь на які українська національна спільнота зобов'язана давати оперативно на різних ділянках. Один із них – проблема деросіянізації / деколонізації. Мовне питання в цьому аспекті посідає чи не ключове місце. Адже, за словами Н. Малець, «саме відроджувана національна самосвідомість стає єдиним реальним фактором протистояння асиміляції та збереження етнічної самобутності українців» [16, с. 44].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему вивчення української мови серед російськомовної аудиторії в різні роки досліджували: О. Авраменко [1], Б. Антоненко-Давидович [2], Ю. Дворецька [3], О. Дубчак [5, 6], Г. Лесная [15], І. Олійник [18], М. Плющ [20], О. Пономарів [22], О. Самусенко [24], С. Світлик [25], О. Сербенська [26, 28], З. Терлак [28] та ін.

Важливими в цьому контексті є праці з культури мови, здебільшого покликані допомогти мовцеві уникати росіянізмів і «суржику». Чи не найпомітнішими виданнями в цьому сегменті стали «Як ми говоримо» Б. Антоненка-Давидовича [2], «Культура слова: мовностилістичні поради» О. Пономарева [22] та «Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити» [26]. Також серед зацікавлених читачів набули певного розголосу науково-популярні видання «100 експрес-уроків української» О. Авраменка [1], «Чути українською» [6] та «Бачити українською» О. Дутчак [5] і т.ін.

Окрім того, неабияку роль у процесі навчання відіграють словники, зокрема перекладні. Вирізняються з-поміж них фразеологічні. Так, одним із перших видань цього типу був «російсько-український фразеологічний словник. Фразеологія ділової мови», укладений 1927 року зусиллями В. Підмогильного та Є. Плужника [19]. Попри майже столітню давність від часу виходу книжки і подальші заходи окупаційної влади, спрямовані на штучне наближення української мови до російської, а відтак, по суті, заборону значного обсягу слів і словосполучень, словник

Підмогильного та Плужника не втратив насущної актуальності. До речі, 1993 року його перевидано зусиллями української громади Канади.

1971-м роком датовано «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» І. Олійника та М. Сидоренка [18]. У книжці подано близько сімох тисяч українських крилатих фраз із відповідниками російською та понад шість із половиною російських, переданих українською мовою.

З-поміж підручників і посібників виділяємо «Українську мову для початківців» З. Терлака та О. Сербенської [28], а також «Українську мову для країн СНД» Г. Лесної [15]. Головна відмінність між ними в аудиторії, на яку вони зорієнтовані. Так, перший виданок призначений насамперед для російськомовних громадян України, а отже тих, хто мав змогу чути спілкування українською мовою в щоденному житті і, вочевидь, вивчав її відмалку. Другий натомість (виданий, між іншим, у Москві за майже чотири роки перед російською військовою агресією проти України в Криму та на Донеччині й Луганщині) – для мешканців так званого пострадянського простору, які могли не стикатися із живим мовленням українською настільки часто, а то й зовсім не стикалися.

Вважаємо, що у процесі викладання української мови російськомовній аудиторії перелічені видання використовувати доцільно, утім, особливо тепер, україні необхідно дотримуватися комплексного підходу, інтегруючи в навчальні матеріали ще й тексти з історії та культури України. Необізнаність із ними, а почасти й викривлене уявлення про українство, є наслідками кількох десятилітньої пропаганди та колонізаційної політики московського агресора. У цьому аспекті виділяємо тримовний (українсько-російсько-англійський) посібник для вчителів та учнів українських недільних шкіл зарубіжжя «Пізнаємо Україну», виданий у Центрі українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка [29]. Серед підручників, які поєднують вивчення мови та культури, варто виокремити «Мандрівку Україною» [13], «Ключ до України:

міста і люди» [11; 12] та «Образки з Лесиноного життя» [10], видані у Львові зусиллями працівників Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» (скорочено – МІОК).

Актуальність теми. Згідно з даними соціологічного дослідження групи «Рейтинг», проведеного 19 березня 2022 року серед громадян України, 83% опитаних вважають, що єдиною державною мовою в Україні має бути українська. Причому ця думка превалює в усіх регіонах України, в усіх вікових і мовних прошарках. Аналітики пояснюють таке ставлення до мовного питання впливом «безпрецедентного єднання суспільства на тлі війни з росією» [14, web].

Ба більше, за результатами іншого моніторингового дослідження вищезгаданої групи «Рейтинг», здійсненого в серпні 2022 року, частка україномовних громадян після початку повномасштабної агресії РФ проти України невпинно зростає. Так, кількість тих, хто говорить лише українською, становить 64%, двомовних – 24%. «19% українців з початку війни перейшли на постійне або частіше використання української мови. Загалом з початку війни 41% російськомовних та двомовних почали частіше говорити українською, з них – 24% постійно, 17% – частіше», – заявляють соціологи, які організували та провели дослідження [27, web]. Крім того, «76% вказали українську мову як рідну, 19% – російську. Водночас 30% російськомовних вважають своєю рідною українську», – йдеться в дослідженні [там само].

Мета статті — на прикладі проведених курсів української мови, зокрема у форматі розмовних клубів, окреслити особливості вивчення державної мови серед дорослих у воєнний час.

Виклад основного матеріалу. Тож у відповідь на запит значної частини російськомовних громадян України, зосібна вимушено переміщених, у різних населених пунктах держави започатковуються курси з вивчення української мови. Причому організатори працюють головно на волонтерських засадах. Формати цих курсів різноманітні – це очні та дистанційні розмовні клуби, мовні школи, творчі майстерні (наприклад, розмовний клуб МІОКу «Говорімо українською!» у Львові [23, web], розмовний клуб української мови при Волинському національному університеті імені Лесі Українки у Луцьку [17, web], «Експрес-уроки української мови» у Києві [7, web], розмовний клуб в Одесі [8, web], мережа розмовних клубів проєкту «Єдині» по всій Україні [9, web] і т. ін.). Ці програми охоплюють вивчення або вдосконалення знань української мови.

Водночас наголосимо, що воєнний час накладає вагомий відбиток на особливості роботи згаданих мовних курсів / клубів. Нестабільна ситуація у прифронтових населених пунктах, повітряні тривоги, міграція в межах України або за кордон – це лише декотрі із чинників, що впливають на систематичність навчання в межах того чи іншого курсу чи клубу.

Зокрема, серед учасників розмовного клубу «Говорімо українською!», який МІОК НУ «Львівська політехніка» провів 26 березня – 19 травня 2022 року за сприяння Департаменту освіти і науки Львівської обласної військової (державної) адміністрації, були люди з різних куточків України. Загалом до участі в Розмовному клубі «Говорімо українською!» зареєструвалися понад 800 осіб. Для зручності роботи їх розділили на 40 груп. 90-хвилинні заняття відбувалися двічі на тиждень дистанційно (на платформі «Зум») у три зміни: вранці, в обід і ввечері.

Варто зазначити, що в межах кожної групи навчалися особи з різним рівнем знань української – від цілковитих початківців до вправних мовців, які прагнули вдосконалити свої знання та почерпнути нову інформацію під час спілкування з викладачами та іншими учасниками. Вагому роль у процесі занять відігравало не лише навчання, а й змога висловитися, розповісти про свої переживання та досвід у воєнний час, зокрема про вимушене переміщення в безпечніші регіони України чи за кордон. А ще чимало учасників ділилися історіями з минулого, коли вони не вважали вивчення української мови нагальною потребою, розповідаючи водночас про те, що спонукувало їх змінити свою попередню думку, – а це передусім російська агресія проти України.

Під час уроків ключовим завданням для педагогів було створити атмосферу психологічного комфорту, щоб слухачі-студенти швидше подолали страх допускати граматичні помилки й переступили своєрідний мовний бар'єр, на існування якого чимало з них нарікали. До слова, серед причин виникнення мовного бар'єра О. Самусенко називає психологічні, соціальні, лінгвістичні, педагогічні та індивідуальні характеристики мовця [24, с. 63]. Для подолання цієї проблеми дослідниця радить «постійну розмовну практику, тобто спілкування наживо чи через мережеві додатки» [там само].

Водночас ефективними видалися інтерактивні методи навчання. Як зазначає С. Світлик, до них належать дебати, дискусії, мозкові штурми, ігрові вправи та ін. «Особливістю використання цих методів, – зазначає дослідниця, – є те, що в навчальний

процес на паритетних умовах залучаються усі його учасники – і викладач, і студенти, а на занятті панує атмосфера взаємодопомоги та кооперації, де кожен робить свій індивідуальний внесок, ділиться знаннями, ідеями, досвідом» [25, с. 63].

Отож у програмі курсу розмовного клубу «Говорімо українською» організатори передбачили 15 уроків. Кожне з них складалося із двох частин. Перша стосувалася тієї чи іншої побутової теми, друга – культури, історії та громадсько-політичних питань. Так, у межах клубу учасники, з-поміж іншого, обговорили такі теми: «Знайомство», «Сім'я, родина», «Моя батьківщина (рідне місто/село)», «Транспорт», «Бронювання», «Рух містом», «У крамниці та на ринку», «Заклади харчування», «Дозвілля та спорт», «Працевлаштування», «Невідкладна допомога, лікарня, аптека», «Навчання, освіта», «Національні звичаї», «Кіно, музика, мистецтво», «Наші мрії після Перемоги». У контексті розмов про культуру та історію говорили про Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку, Андрея Шептицького, Василя Симоненка, Василя Стуса, Володимира Івасюка, Сергія Жадана, Аду Роговцеву, сучасних українських музикантів та ін. Водночас у тій чи іншій групі тематика занять подекуди коригувалася залежно від рівня студентів, їхніх захоплень і зацікавлень, потреби на повторення певного матеріалу та інших суб'єктивних чинників.

Опанування кожної теми відбувалося в режимі діалогів, коли викладач створював для студентів ситуацію, з якою можна зіткнутися в реальному житті чи не щодня – як-от: розмова в крамниці, установі, школі, лікарні, на ринку та ін. Зрештою, що більше учасники практикували свою розмовну українську, то певніше почувалися в спілкуванні нею. У підсумку сертифікати про успішне завершення курсу отримали 140 учасників, оскільки через низку об'єктивних причин, про які згадувалося вище, частина зареєстрованих студентів не змогли відвідати всі уроки [23, web].

На адресу організаторів надійшло багато подяк від слухачів розмовного клубу. Зокрема, учасниця з Одеси зазначила: «Ви розбудили в мені патріотичну любов до України. Я завжди знала, що я одеситка, але зараз я Українка, я душею відчуваю, що є Україна і я її частинка... Зараз моє життя розділилося на до клубу та після. І я вже зовсім інша людина. І це Ваша перемога» [21, web].

Невдовзі, 4–15 липня 2022 року, розмовний клуб «Говорімо українською» відбувся вже не дистанційно, а наживо. Організатори зазначали: «Впродовж двох тижнів усі охочі внутрішньо переміщені особи зустрічалися з українцями МІОКу в приміщенні “Львівського радіо”. Десять занять мали на меті допомогти російськомовним українцям не лише подолати мовний бар'єр чи познайомитися з українською культурою глибше, а й отримати змогу бути почутими, розповісти свою історію, знайти нових друзів та знайомих» [4, web]. Загалом у цьому клубі взяли участь 20 студентів.

Висновки та пропозиції. Отже, проведення розмовних клубів і курсів української мови має величезне значення для деросіянізації та деколонізації України. Неабияк важливим є одночасне з мовною практикою ознайомлення студентів з основними фактами історії України та української культури. На сьогодні курси та розмовні клуби української поширилися всією Україною. В умовах російсько-української війни навчання в них почасти зазнає перепон – передусім через міграцію громадян, повітряні тривоги, загрози терактів тощо. Попри те поширення української мови зростає, про що свідчить авторитетна соціологія.

Крім того, за результатами розмовного клубу «Говорімо українською!» в його авторів виникла ідея створити новий підручник з української мови для російськомовних. Це, зокрема, стане предметом розгляду наших майбутніх наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авраменко О. 100 експрес-уроків української. Київ : Книголав, 2016. 192 с.
2. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. Київ : Рад. Письменник, 1970. 182 с.
3. Дворецька Ю. Помилкаріум. Моя українська правильна та вишукана. Київ : Видавнича група Основа, 2021. 128 с.
4. Другий сезон розмовного клубу «Говорімо українською!» завершено. МІОК : веб-сайт. URL: <https://miok.lviv.ua/?p=21860> (дата звернення: 25.11.2022).
5. Дубчак О. Бачити українською. Київ : Віхола, 2021. 336 с.
6. Дубчак О. Чути українською. У світі звуків [у] і букв. Київ : Віхола, 2020. 192 с.
7. Інформація про безкоштовні курси, розмовні клуби, інтернет-ресурси для опанування та підвищення рівня володіння українською мовою. М. Київ. Уповноважений із захисту державної мови : веб-сайт. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/m-kyiv> (дата звернення: 25.11.2022).

8. Інформація про безкоштовні курси, розмовні клуби, інтернет-ресурси для опанування та підвищення рівня володіння українською мовою. Одеська обл. *Уповноважений із захисту державної мови* : веб-сайт. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/odeska-oblast> (дата звернення: 25.11.2022).
9. Інформація про безкоштовні курси, розмовні клуби, інтернет-ресурси для опанування та підвищення рівня володіння українською мовою. *Уповноважений із захисту державної мови* : веб-сайт. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/kursu> (дата звернення: 25.11.2022).
10. Образки з Лесиною життя: навчальний посібник з української мови як іноземної (рівень B1) / Ключковська І., Горда О., Трумко О., Галайчук О., Данчишин Н., Сорока О., Мартинович Н., Мицько О., Руснак О. Львів : Галицька видавнича спілка, 2020. 128 с.
11. Ключ до України: міста і люди: підручник з української мови як іноземної (рівні B2-C1) / Ключковська І., Горда О., Трумко О., Мартинович Н., Темник Г. Львів : Колір ПРО, 2020. Ч. 1. 200 с.
12. Ключ до України: міста і люди: підручник з української мови як іноземної (рівні B2-C1) / Ключковська І., Горда О., Трумко О., Мартинович Н., Темник Г., Руснак О. Львів: Колір ПРО, 2020, Ч. 2, 296 с.
13. Мандрівка Україною: навчальний посібник з української мови як іноземної (рівень B2) / Ключковська І., Палінська О., Пташник О., Туркевич О., Сиванич Б., Шміло Г. Львів: Дон Боско, 2012. 152 с.
14. Котубей О. 83% українців хочуть, щоб українська була єдиною державною мовою – нове опитування «Рейтингу». *Суспільне. Новини* : веб-сайт. URL: <https://suspiilne.media/221669-83-ukrainciv-hocut-sob-ukrainska-bula-edinou-derzavnou-movou-nove-opituvanna-rejtingu/> (дата звернення: 25.11.2022).
15. Лесная Г. Украинский язык для стран СНГ: Учебник. Москва: РГГУ, 2010. 368 с.
16. Малець Н. Утвердження української мови в сучасних міжкультурних процесах в Україні. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми викладання української мови як іноземної»*. Біла Церква, 2019. С. 42–44. URL: https://science.btsau.edu.ua/sites/default/files/tezy/zbirnik_tez_aktual_problem_viklad_ukr_movi_uak_inozem.pdf (дата звернення: 25.11.2022).
17. Мокшун А. В університеті продовжує роботу розмовний клуб української мови. *Волинський національний університет імені Лесі Українки* : веб-сайт. URL: https://vnu.edu.ua/uk/news/suspiilstvo/v-universyteti-prodovzhuye-robotu-rozmovnyu-klub-ukrayinskoji-movu?fbclid=IwAR0WpYbNS_eFZt1dxigJqDDWo_hY5kyBRlvqAJvOu4edUFpii5KalmY6pwU (дата звернення: 25.11.2022).
18. Олійник І., Сидоренко М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. Київ : Радянська школа, 1971. 352 с.
19. Підмогильний В., Плужник Є. російсько-український фразеологічний словник. Київ : УКСП «Кобза», 1993. 248 с.
20. Плющ М., Марчило Л. Вивчення української мови як першої іноземної у вищих навчальних закладах російської федерації. *NPU* : веб-сайт. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2313/25_Plyshch_Marchulo.pdf;jsessionid=91ABF398D9CA021EB7216880010CB0D3?sequence=1 (дата звернення: 25.11.2022).
21. Подяки від учасників розмовного клубу «Говорімо українською!». *МІОК* : веб-сайт. URL: <https://miok.lviv.ua/?p=21696> (дата запису: 19.09.2022).
22. Пономарів О. Культура слова: мовностилістичні поради: навч. посібник, 3-тє вид., стереотип. Київ: Либідь, 2008. 240 с.
23. Розмовний клуб «Говорімо українською!» успішно завершився. *МІОК* : веб-сайт. URL: <https://miok.lviv.ua/?p=21530> (дата запису: 19.09.2022).
24. Самусенко О. Розмовна практика як спосіб подолання мовного бар'єра у вивченні іноземної мови. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми викладання української мови як іноземної»*. Біла Церква, 2019. С. 62–64.
25. Світлик М. Ігрові вправи та рольові ігри – ефективні методи викладання української мови як іноземної. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми викладання української мови як іноземної»*. Біла Церква, 2019. С. 64–67.
26. Сербенська О. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити. 2-ге вид, доп. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 258 с.
27. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність. патріотизм. цінності (17–18 серпня 2022). *Соціологічна група «Рейтинг»* : веб-сайт. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnja_2022.html (дата запису: 19.09.2022).
28. Терлак З., Сербенська О. Украинский язык для начинающих: Изд. 2-е, доп. Львів : Світ, 2000. 264 с.
29. Пізнаємо Україну. Узнаем Украину. Discover Ukraine. Посібник для учителів та учнів недільних шкіл українського зарубіжжя / Ціпка А., Піскун В., Щербатюк О., Воропаєва Т., Сергійчук В. Київ : МП Леся, 2007. 172 с.